

Раби в Етрурії у VIII-III ст. до н.е.

Янко А. Л.

Янко А. Л. Раби в Етрурії у VIII-III ст. до н.е. У статті аналізуються етрусські написи, що містять соціальні терміни *leθe*, *lautni*, *θresu* і *etera*. Автор доходить висновку, що етруски позначали рабів-полонених, призначених для принесення у жертву під час поховальних ігор, терміном *leθe*. Ці раби не використовувалися в господарських цілях. Штат прислужників, складався з домашніх рабів, яких у написах називали згідно їх професії. Історичні джерела свідчать про патріархальний характер етрусського рабовласництва.

Ключові слова: Етруски, Раби, Рабовласництво

Yanko A. L. Slaves in Etruria in VIII-III B. C. The article deals with the Etruscan inscriptions, consisting the social terms *leθe*, *lautni*, *θresu* and *etera*. The author comes to conclusion that with the term *leθe* Etruscans designated slaves captives of war, which were used in sacrifices during burials games. These slaves were not to be used in household. Staff of servants included household slaves who, in inscriptions, were named after their profession. Historical sources witness the patriarchal character of Etruscan slavery.

Keywords: Etruscan, Slaves, Slavery

Етрускологи неодноразово зверталися до проблеми позначення рабів в етрусських написах, але й досі це питання не має позитивного вирішення.

Серед історичних джерел головну увагу слід приділити поховальним написам етрусків, з яких дослідниками виділено соціальні терміни *θresu*, *serve/servi*, *lautni*, *leθe*, *etera*. Ці джерела не дають вичерпної інформації про феномен етрусського рабства, головню, через неможливість однозначного тлумачення термінів, що містяться у написах та співставлення їх із даними античної традиції.

Як вирішувалася ця проблема, можна зрозуміти, оглянувши дослідження етрускологів XIX-XXI ст. К. О. Мюллер і В. Деске вважали, що терміном *etera* етруски позначали рабів, а відпущеників називали *lautni*¹. Ці погляди ще в середині XX ст. поділяли В. М. Дьяков та М. Паллоттіно².

Однак Ф. Скуч ще на початку століття висловився проти ототожнення *lautni* і *libertus*³. Натомість, А. Г. Бекштрем схвалював ці погляди, а *etera* вважав пенестами, тобто сільськогосподарськими рабами⁴. Цю думку поділяли Л. А. Єльніцький, О. І. Харсекін та Б. Дінков⁵. О. Даніельсон і Р. Гербіг вважали рабами двох кухарів,

зображених на фресці з могили Голіні I і позначених однаковим словом *θresu*⁶. О. І. Харсекін вважав цей термін найменуванням залежних осіб, перекладаючи його нейтрально як «робітник, слуга»⁷. М. М. Залеський схилився до думки, що *lautni* – це пенести, але їх статус був подібним до положення римських клієнтів⁸.

О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський, досліджуючи генезис терміну *lautni*, дійшли висновку, що спочатку етруски так називали рабів, додаючи інколи прізвисько *lethe*, пізніше підпорядкованість роду (*lautn*) і назва *lautni* зберігалися, незважаючи навіть на отримання волі⁹.

В. Слюнечко виділяв дві основні категорії неповноправного населення: широку верству на зразок пенестів, італіків за походженням, які отримали рівні з етрусками права у III-II ст. до н.е.; а також більш вузький прошарок, *lautni* – рабів, а пізніше відпущеників різного етнічного походження; *etera* він відносив до особливо привілейованих клієнтів¹⁰. Ці погляди підтримала І. Л. Маяк¹¹.

Е. М. Аваліані чомусь вважає термін «пенести» належним до етрусської епіграфіки, разом з *lautni* та *lethe* вона відносить його до «нижчих прошарків вільного населення»¹². Це твердження не витримує критики, так само як і пасаж, що *lethe* є етнонімом пеласгів.

Е. Макнамара відзначає, що в етрусків було достатньо рабів, серед яких вона називає акторів царя Вей, музикантів, танцюристів і кухарів, зображених на фресках, *lautni* вона вважає відпущениками, а *etera* – клієнтами¹³. Ж. -Н. Робер доходить висновку, що етруски позначали у написах рабів терміном *lethe*, відпущеників – *lautni*, а клієнтів – *etera* або *lautneteri*¹⁴.

Як бачимо, серед етрускологів немає згоди відносно термінів, якими позначалися раби у написах: у різний час висувалися гіпотези, що рабів називали *etera*, *lautni*, *lethe* або *θresu*.

Необхідно співвіднести повідомлення письмових джерел з етрускими назвами залежних людей у поховальних епітафіях з метою визначення етрусського соціального терміну, яким позначали рабів.

Перш за все, необхідно відкинути гіпотезу про *etera* як про рабів, адже в епітафіях вони фігурують з повною формулою імені, а також деякі з них поховані у багатих окремих гробницях¹⁵. Очевидно, це був різновид клієнтів.

У написах із Перузії зустрічається особисте ім'я *serve/servi* (CIE № 4462, 4463), подібне до латинського терміну *servus* «раб, слуга», що, однак, навряд чи може свідчити про походження римського позначення раба від етрусського терміну. Оскільки написи відносяться до періоду римського панування, скоріше, етруске особисте ім'я утворилося від латинського терміну *servus* чи імені *Servius*.

Слово *θresu*, теж, очевидно, не є позначенням раба. Справедливим є твердження, що зображення у гробниці робились з метою забезпечити її господаря всім необхідним для життя: їжею, питвом, одягом¹⁶. Для цього у гробниці зображувався весь цикл виготовлення тієї чи іншої

речі, увічнювався весь процес виробництва, люди, що були зайняті в цьому процесі: їх імена, звання, професії. Перед нами на фресці зображена кухня та її робітники, тож *θresu* повинно значити «кухар» чи щось подібне. За конфігурацією воно нагадує грецьке *ὁ θρεπτός* «годованець, вихований вдома раб»¹⁷, але запозичення етрусками грецької термінології чи зв'язок етрусської мови з грецькою є проблематичним, тож залишається комбінаторний метод. *θresu* стоїть поряд із *repznas* у написі CIE № 5088, останнє є родовим іменем, подібним до латинського *Pensius* з умбрійського міста Азізіум (CIL XI, № 5386). Отже, перед нами словосполучення «кухар родини Пенсіїв». Про поширення цього слова свідчить напис, де воно стоїть у формі *θresnai* (CIE № 78). Втім, ніщо не заважає нам вбачати в кухарях домашніх рабів.

Єдине, що в етрусській соціальній термінології, немовби, не викликає заперечень, так це ототожнення у пізніх латино-етрусських білінгвах понять *lautni* і *libertus* (CIE № 1288, 3692). У деяких написах (CIE № 781, 1204, 1601, 2120, 2413, 2414) поряд із *lautni* стоїть також прізвисько *leθe*. Останнє досить давно привернуло увагу дослідників соціального устрою етрусків¹⁸. О. Й. Немировський пов'язав його з ім'ям гомерівського пеласга з-під Трої *Λήθος* (Hom., II, II, 843), з іменем *Ληθόος* на дні кіліка VI ст. до н.е. з етрусського порту Гравіскі, з назвою чотирьох річок на Криті, у Фессалії і Карії *Ληθόιος*, а також рікою підземного царства *Λήθη*¹⁹. В. Л. Цимбурський знайшов у Лікофрона (*Licorh.*, Alex., 703) назву міфічної гори з Італії *Ληθαίωνος* і пов'язав цю назву з гірським фракійським племенем, що карбувало монети зі своєю самоназвою *ΛΕΤΑΙΟΝ*, рабськими прізвишками в етрусків з основою *leθ*, етруським теонімом *leθam* у написах із Капуї і П'яченци та з розповіддю Псевдо-Аристотеля (*Ps.-Arist.*, *De mirab. ausc.*, 94) про правління у тірренському місті Енарії, що немовби розташоване під найвищою в Італії горою, відпущеників, які міняються кожний рік²⁰.

Основу *Ληθ* у наведених прикладах лінгвісти вважають догрецькою і доіндоєвропейською²¹. Чому гори і ріки мали тотожні назви? У поемі Лікофрона «Александра» говориться про гору *Ληθαίωνος*, що простягається в Італії від загробного світу до неба, а з неї течуть всі води Італії, в тому числі підземні джерела. Можливий зв'язок цієї гори з горою у 30 стадіїв заввишки, також з багатьма джерелами, що стоїть посеред міста Енарії у Тірренії, згідно Псевдо-Аристотеля. Страбон також пише про гору, на якій розташувалося етруське місто Волатерра, а перед цим наводить міф про могутні тірренські ріки, що погрожували створити потоп, але були втихомирені греблями (*Strab.*, V, 2, 5). На бронзовій моделі баранячої печінки з П'яченци теоніми *leθns*, *leθa*, *leθam*, *leθn* і *leta* розташовані поряд з ділянками етрусського бога води та джерел *Neθ* (*Neθns*)²². Можливо, гідроніми Егеїди названі мовою, спорідненою з мовою етрусків.

В. В. Іванов пов'язував етруські божества *leθam* і *letun* з лікійською покровительською гробницею, пізніше запозичену греками під іменем *Λητώ*²³. В. Слонечко стверджував, що імена з коренем *leθ* пов'язані з латинським терміном *laetus*, запозиченим з Галлії, адже саме там у період пізньої Римської імперії побутувала ця категорія напіввільних колоністів з числа варварів²⁴. Стосовно цього О. Й. Немировський справедливо зауважив, що у Північній Італії, де спочатку перебували галли до нападу на етрусків, не знайдено написів з *leθe*, до того ж ці імена з'явилися в етруських епітафіях на 500 років раніше за термін *laetus*²⁵.

Слід відзначити, що деякі дослідники не виключали зв'язку напису з Капуї (початок V ст. до н.е.) з поховальним жертвним ритуалом²⁶. На наявність у цьому тексті поряд з *leθam* теоніму *lapan* звернув увагу Л. А. Єльніцький²⁷. Він, як і багато хто з дослідників, вважав тотожними *leθam* та *Lar militaris* Марціана Капелли (*Mart. Cap.*, I, 41) через те, що у написі на люстрі з Тарквінії ім'я цього божества стоїть поряд з іменем *Lapan*, останнім етруски підписували зображення озброєних юнаків²⁸.

З одного боку ми маємо догрецьку назву гірських джерел і міфічної ріки забуття, а з другого – цим ім'ям етруски називали бога війни і смерті, а також категорію неповноправного населення. О. Й. Немировський і В. Л. Цимбурський зазначають, що представники цієї верстви ніколи не мали в пізніх епітафіях третьої частини імені (когномена), ніколи не зараховувалися до певної генеалогічної гілки, майже ніколи не позначалися як «син» або «дочка», існує лише один напис, де *leθi* названа дружиною (CIE № 4001)²⁹. Оскільки в деяких написах (CIE № 5043, а також згадувана грецька посьвята з етруського порту Гравіски), що відносяться до VI ст. до н.е., теж згадуються люди, що мають специфічне ім'я з коренем *leθ*, дослідники припустили, що спочатку залежні люди, на зразок пенестів, позначалися просто *leθe*, *leθi*, *leθia*, у пізніх написах їх стали називати, відповідно до їх зміненого статусу, *lautni* «відпущениками» (часто з позначкою *leθe*) на півночі Етрурії, а на півдні, де на той час римляни створили великі латифундії, їх було обернуто на справжніх рабів.

Нещодавно віднайдено написи теж підтверджують змальовану картину: написи VI століття до н.е. з околиць Фалерій з посвятою від людини на ім'я *Leθaie* (SE 1994, № 59, REE 22), Популонії - *Leθx* (SE 1995, № 60, REE 41) говорять про давнє побутування в етрусків цієї категорії населення, напис з околиць Клузія I ст. до н.е. засвідчує існування пізнього терміну *lautniθa* (SE 1995, № 60, REE 14).

Однак слід звернути увагу на такі обставини. Наприклад, у написі CIE № 4034 жінка з повною формулою імені (навіть з когноменом) є дочкою людини на ім'я *Leθari Sentinateś* (CIE № 4033) (аналогічно у написі CIE № 4133). З написів CIE № 4143 і CIE № 4144 довідуємося, що такий собі *Larθ Leθe* мав сина та *etera*, які мали повне ім'я.

Очевидно, люди з прізвиськом *Leue* отримували свободу і повні права, можливо через шлюб із повноправною особою або внаслідок звільнення. Написи на кшталт CIE № 2413: *leue ucrislaneš lautni* чи CIE № 2414: *leθia lautniθa anttiš* говорять про факт отримання цими людьми волі. Оскільки подібних написів досить багато, можна говорити про поширену процедуру манумісії в Північній Етрурії у II-I ст. до н.е. (всі написи, де поряд *leue* і *lautni*, походять звідти).

Як на нашу думку, вищенаведені факти можна пов'язати з повідомленнями про вбивство етрусками полонених, інколи під час поховальних ігор, що стали прообразом гладіаторських боїв, які винайшли, як запевняв Ніколай Дамаський, саме етруски (Athen., IV, 153d-154a).

Про досить поширену практику цих видовищ свідчать зображення «гри Ферсу» та подібних їй, зібрані Ж. -Р. Жанно³⁰. Захоплених на війні бранців етруски обертали на рабів під прізвиськом, що було співзвучно імені їх бога війни, смерті, і, можливо, покровителя поховального обряду. Відомо, що засуджені до страти у Римі зараховувалися у раби, що були міфологічним образом смерті, взагалі, рабами у різних народів спочатку ставали «живі вбиті»³¹. Приклад Спартака говорить, що римляни, які запозичили звичай гладіаторських ігор від етрусків, обертали полонених на рабів і відправляли їх у гладіатори у I ст. до н.е. (App., BCiv., I, 14, 116). Немає нічого неймовірного у тому, що так само, але раніше, робили й етруски. Природно, що чоловіків-воїнів намагалися швидше позбутися, захоплені на війні жінки оберталися на наложниць.

Про появу звичаю поховальних ігор пише Геродот (Herod., I, 167), але його інформація спотворена. Буцімто, поховальні ігри влаштували вперше етруски з Цере, вшановуючи пам'ять вбитих ними полонених фокейців, щоб вгамувати епідемію, що наслав на місто Аполлон за цей злочин. Очевидно, етруски й раніше приносили людські жертви на могилах своїх родичів, лише оформлення цих вбивств у вигляді «гри Ферсу» можливо тлумачити як певне запозичення грецьких міфів і звичаю сценічних вистав. Крім полонених, терміном *leue* могли позначатися також продані римські боржники, адже на батьківщині вони були б піддані смертній карі, якби не продаж у рабство *trans Tiberim* «за Тибр», тобто до Етрурії (Tab. duod., III, 5 = Gell., XX, 1, 48).

Пояснити відпуск на волю *leue* у пізній період можна, пов'язавши дані написів про *leue-lautni* і повідомлення про обставини повстання у Вольсініях у 265-264 pp. до н.е. Валерій Максим називає повстанців рабами (Val. Max., IX, 1, ext. 2), Іоанн Антіохійський – домочадцями (Iohan. Ant., fr. 50, FHG IV), а Діон Кассій (Zonar., VIII, 7), Флор (Flor., I, 16, 24) та Орозій (Oros., IV, 5, 3-4) – відпущениками.

Останній пише, що вольсінійці з легковажністю повсюдно звільнили рабів, надавши їм право одружуватися з аристократками. Відпущеники захопили владу, майно та дружин колишніх панів (Oros., IV, 5, 3-5).

Очевидно, окремим «гладіаторам», що залишалися живими після поховальних двобоїв, і раніше надавалася свобода. Масове звільнення людей, що вміють володіти зброєю, можна пояснити намаганням знатних родин, яким вони належали, використати їх у боротьбі проти Риму. Але колишні раби обернули зброю проти своїх господарів і лише втручання римського війська припинило повстання. Манумісії II-I ст. до н.е. слід пояснити нехваткою робочих рук у господарствах аристократів півночі Етрурії після воєн з Римом.

До цього ж періоду О. Й. Немировський відносив згадку Тібєрія Граха (за Плутархом) про рабів-іноземців в Етрурії (Plut., Ti. Gracch., VIII), справедливо наголошуючи, що описана ситуація склалася на півдні країни за римського панування³². Але не можна погодитися з його тлумаченням виразу Ювенала «етруський ергастул» (Iuv., VIII, 180). Дослідник вважає, що такі підземні тюрми для рабів були створені етрусками ще до римського завоювання, від чого і походить їх назва³³. У тексті Ювенала, поряд із згадкою про етруську підземну в'язницю для закутих рабів, говориться також про відправку недбайливого раба «до луканів» (nempe in Lucanos aut Tusca ergastula mittas). Відомо, що Етрурія в період римської окупації, коли ніякої етруської специфіки рабства вже не було, (навіпаки, римляни створили латифундії для чого, безперечно, саме й були влаштовані ергастули), а контингент рабів складався з іноземців, стала ареною повстання рабів 196 р. до н.е. (Liv., XXXIII, 36, 1-3). Що раби були карфагеняни з недавньої здобичі у Другій Пунічній війні, може засвідчити повідомлення того ж таки Лівія про заколот пунійських заручників і рабів у Сетії двома роками раніше (Liv., XXXII, 26, 4-18). В Луканії, як відомо, закінчилося поразкою і великими жертвами серед рабів Спартаківське повстання (Plut., Crass., X-XI). Як на нашу думку, саме ці події асоціювалися в уяві поета з найтяжчими муками для рабів. Отже, «етруський ергастул» – означає «ергастул із Етрурії» без етнічного забарвлення.

Насамкінець можемо підсумувати. В етруської знаті були раби-військовополонені і куповані з-за Тибру в римлян боржники, яких називали соціальним терміном *lethe*, але їх не використовували для праці у сільському господарстві, копальнях і майстернях (очевидно, для цього вистачало працівників нерабських статусів *lautni*, *lautneteri* та *etera*), а жертвували духам своїх померлих під час поховальних церемоній. Жінки (*lethia*) – полонянки, що ставали наложницями. Відпуск на волю давав можливість цим людям, або, скоріше за все, тільки їх дітям, ставати громадянами етруських міст-держав. Домашніх рабів називали не особливим терміном, а згідно їх професії у господарстві знатних і багатих етрусків. Таким чином, етруське рабство мало патріархальний характер.

Примітки

¹ Müller, K. O. Die Etrusker / K. O. Müller, W. Deeke. – Stuttgart, 1877. – Bd. I. – S. 506; Bd. II. – S. 505.

- ² Дьяков, В. Н. История римского народа в античную эпоху / В. Н. Дьяков // Уч. зап. МГПИ. – 1947. – Т. 46. – С. 59; Паллоттино, М. Проблема этрусского языка / М. Паллоттино // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки – М., 1976. – С. 376, 377.
- ³ Skutsch, Fr. Etruskische Sprache / Fr. Skutsch // RE. – 1907. – Bd. VI. – Sp. 791.
- ⁴ Бекштрем, А. Г. Из области этрускологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1908. – № 2. – С. 67; № 3. – С. 89.
- ⁵ Ельницкий, Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.е. / Л. А. Ельницкий. – М., 1964. – С. 105-106, 112; Харсекин, А. И. Этрусские надписи как исторический источник: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. № 07.00.03 «всеобщая история» / А. И. Харсекин. – Воронеж, 1967. – С. 16-17; Немировский, А. И. Этрусски. Введение в этрускологию / А. И. Немировский, А. И. Харсекин. – Воронеж, 1969. – С. 106-107; Харсекин, А. И. Этрусски / А. И. Харсекин // СИЭ. – Т. 16. – М., 1976. – Стб. 674; Динков, Б. Етруската загадка / Б. Динков. – София, 1984. – С. 20.
- ⁶ СIE. – Lipsiae, 1907. – Bd. II. 1. – S. 56, 58.
- ⁷ Харсекин, А. И. Этрусские надписи как исторический источник... - С. 16.
- ⁸ Залесский, Н. Н. К социальной истории этрусков / Н. Н. Залесский // Уч. зап. ЛГУ. – 1950. – Вып. 17. – С. 166-167, 171; Залесский, Н. Н. Италия в первой половине I тысячелетия до н.э. / Н. Н. Залесский // Всемирная история. – Т. 1. – М., 1956. – С. 634.
- ⁹ Немировский, А. И. Этрусски. От мифа к истории / А. И. Немировский. – М., 1983. – С. 134; Немировский, А. И. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии / А. И. Немировский, В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1984. – № 3. – С. 15-17; Немировский, А. И. Этрусская загадка / А. И. Немировский // ВИ. – 1984. – № 3. – С. 101.
- ¹⁰ Slunečko, V. Etrusky onomasticky system / V. Slunečko // Listy filol. – 1990. – Ros. 113. – № 4. – S. 278, 282, 283.
- ¹¹ Маяк, И. Л. Племена и народности Италии / И. Л. Маяк // История Европы. – Т. 1. – М., 1988. – С. 181;
- ¹² Авалиани, Э. Н. Современные аспекты исследования этрусской цивилизации: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. № 07.00.03 «всеобщая история» / Э. Н. Авалиани. – Тбилиси, 1991. – С. 18.
- ¹³ Макнамара, Э. Этрусски. Быт, религия, культура / Э. Макнамара. – М., 2006. – С. 164.
- ¹⁴ Робер, Ж. -Н. Этрусски / Ж. -Н. Робер. – М., 2007. – С. 107-111.
- ¹⁵ Немировский, А. И. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрускологии... - С. 18; Slunečko V. Etrusky onomasticky system... - S. 283; Робер, Ж. -Н. Этрусски... - С. 111.
- ¹⁶ Источниковедение истории Древнего Востока / О. Д. Берлев [и др.]; отв. ред. В. И. Кузищин. – М., 1984. – С. 27.

¹⁷ *Chantraine, P. Dictionnaire étymologique de la Langue Grecque / P. Chantraine. – Т. IV-1. – Р., 1977. – Р. 1134.*

¹⁸ *Ельницкий, Л. А. Возникновение и развитие рабства в Риме в VIII-III вв. до н.э. ... - С. 105-110; Немировский, А. И. Этруски... - С. 130-131; Немировский А. И. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрусологии... - С. 17; Slunečko, V. Etrusky onomasticky system... - S. 283.*

¹⁹ *Немировский, А. И. Греческий эмпорий в этруском порту / А. И. Немировский // ВДИ. – 1982. – № 1. – С. 154.*

²⁰ *Цымбурский, В. Л. Итало-этруский миф о Великой горе по античным источникам / В. Л. Цымбурский // ВДИ. – 1984. – № 4. – С. 143.*

²¹ *Гиндин, Л. А. Гомер и история Восточного Средиземноморья / Л. А. Гиндин, В. Л. Цымбурский. – М., 1996. – С. 167.*

²² *Цымбурский, В. Л. Итало-этруский миф о Великой горе... - С. 147.*

²³ *Иванов, В. В. Анализ текста квази-билингвы. (Этрусская печень для гадания из Пьяченцы) / В. В. Иванов // Исследования по структуре текста. – М., 1987. – С. 84.*

²⁴ *Slunečko, V. Etrusky onomasticky system... - S. 283.*

²⁵ *Немировский, А. И. Этруски... - С. 131.*

²⁶ *Залесский, Н. Н. К истории этрусской колонизации Италии в VII-IV вв. до н.э. Этруски в Кампании. Этруски, греки и Карфаген в V и IV вв. до н.э. / Н. Н. Залесский. – Л., 1965. – С. 13.*

²⁷ *Ельницкий, Л. А. Элементы религии и духовной культуры древних этрусков / Л. А. Ельницкий // Немировский А. И. Идеология и культура раннего Рима. – Воронеж, 1964. – С. 188.*

²⁸ *Müller, K. O. Die Etrusker – Bd. II... - S. 57, p. 66; Бекштрем, А. Г. Из области этрусологии / А. Г. Бекштрем // ЖМНП. – 1907. – № 8. – С. 371-372; Fiesel, E. Letham (leham) / E. Fiesel // RE. – 1925. – Bd. XII. – Hbd. 24. – Sp. 2140; Немировский, А. И., Харсекин А. И. Этруски... - С. 121; Тимофеева, Н. К. Религиозно-мифологическая картина мира этрусков / Н. К. Тимофеева. – Новосибирск, 1980. – С. 71, 73-74; Наговицын, А. Е. Мифология и религия этрусков / А. Е. Наговицын. – М., 2000. – С. 368-369; Робер, Ж. -Н. Этруски... - С. 116.*

²⁹ *Немировский, А. И. Этруски... - С. 130; Немировский, А. И. Ф. Энгельс о римском роде и некоторые проблемы современной этрусологии... - С. 17.*

³⁰ *Чубова, А. П. Античная живопись / А. П. Чубова, А. П. Иванова. – М., 1966. – С. 84-85; Jannot, J. -R. Un avatar etrusque du mythe grec / J. -R. Jannot // REL. – 1984. – А. 62. – Т. 62. – Р. 50-56.*

³¹ *Брагинская, Н. В. Раб, слуга, шут / Н. В. Брагинская // Мифы народов мира. – Т. 2. – М., 1988. – С. 360.*

³² *Немировский, А. И. Этруски... - С. 129.*

³³ *Немировский, А. И. Этруски... - С. 133; Немировский, А. И. Этрусская загадка... - С. 102.*